

Contra. – 2001. – № 3. – С. 19. **4.** *Statement from the Paris Summit (19 to 21 October 1972)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://political-enc.info/n5-41.html>

5. *Сидорина Т. Ю.* «Социальное рыночное хозяйство Германии и проблема систематизации моделей социальной политики / Т.Ю. Сидорина // Историко-экономические исследования. – 2006. – Т.6. – № 2. – С. 34; *Esping-Andersen G.* *The Three Worlds of Welfare Capitalism* / G. Esping-Andersen. – Cambridge, 1990. – P. 83; *Ferera M.* The “Southern Model” of Welfare Slate in social Europe /M. Ferera // *Journal of European Social Policy.* – 1966. – № 6 (1). – С. 52; *Manning N.* *The Politics of Welfare Social Policy*/ N. Manning / Ed. by J. Baldock et. al. – N.-Y., 1999. – P. 143; *Sapir A.* *Globalisation and the Reform of European Social Models* (Background document for the presentation at ECOFIN informal Meeting in Manchester, 9 Sept, 2005) / A. Sapir [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://www.bruegel.org>

6. *Statement from the Paris Summit (19 to 21 October 1972)* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: URL: <http://political-enc.info/n5-41.html>

7. *Хартия Европейского Союза об основных правах: Комментарий* / под ред. С.К. Кашкина. – М.: Юриспруденция, 2001. – 203 с. **8.** Там само. **9.** *Strath B.* *A European Identity: To the Historical Limits of a Concept* / B.Strath // *European Journal of Social Theory.* – 2002. – №5 (4). – С. 126. **10.** Там само.

УДК 342.1:94(477) «1710.16.04»

I. І. ДІПТАН

«ДОГОВОРИ І ПОСТАНОВИ...» 5 (16) КВІТНЯ 1710 РОКУ: ІДЕНТИФІКАЦІЯ ПАМ'ЯТКИ

Подано історіографічний звіт вивчення «Договорів і постанов...» 5 (16) квітня 1710 року. Автором досліджена одна з проблем, що й досі розв'язується вченими неоднозначно – історико-правова сутність документа: конституція чи пересічний, політично зумовлений акт минушого характеру. Наголошується, що у “Конституції” візія державного ладу варіює від республіки до станової виборної гетьманської монархії парламентського типу.

Ключові слова: «Договори і постанови...», «Конституція», «Пакти і конституції...», «Бендерська конституція», парламентаризм, республіка, старшина, козацтво.

Диптан И.И. «Договоры и постановления...» 5 (16) апреля 1710 года: идентификация документа

Раскрыто историю изучения «Договоров и постановлений...» 5 (16) апреля 1710 года. Автором исследована одна из проблем, которая и сегодня решается учеными неоднозначно – историко-правовая сущность документа: конституция или обычный, политически обусловленный акт текущего характера. Подчеркивается, что в «Конституции» видение государственного устройства варьируется от республики до сословной выборной гетманской монархии парламентского типа.

Ключевые слова: «Договоры и постановления...», «Конституция», «Пакты и конституция...», «Бендерская конституция», парламентаризм, республика, старшина, казачество.

Diptan Iryna. «The agreements and regulations...» 5 (16) april 1710: the identification of the document

© ДІПТАН Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

The historical background of «Treaties and resolutions» 5 (16) April 1710 is revealed in the article. The problem under consideration has been widely discussed so far, among the following ones are controversial – historical and law essence of the document: constitution or ordinary, politically stipulated transient document. It is claimed that in the “Constitution” the view of the state system varies from republic to limited elective hetman’s parliamentary monarchy.

Key words: «Treaties and resolutions», «Constitution», «Pacts and constitution», «Constitution of Bander», parliamentarism, republic, starshyna, Cossacks.

2010-го року в Україні відзначали (скромно – на державному, репрезентативно – на науковому рівнях) 300-ліття знакової пам’ятки національної політико-правової думки. Мовиться про

«Договори и постановления Правъ и вольностей войсковыхъ жежи Ясне вельможнымъ Его милостю паномъ Филиппомъ Орликомъ новоизбраннымъ Войска Запорожскаго Гетьманомъ, и жежи Енеральными особами, полковниками, и тымъ же Войскомъ Запорожскимъ с полною зъ обоихъ сторонъ обрадою Утверженные при вольной елекції формальною присягою отъ тогожь Ясне вельможнаго гетмана Потверженные ...»¹ 5 (16) квітня 1710 року.

Неоднозначне розуміння термінології XVIII ст. зумовило розвій дефініцій, як-то: «Договір і постанова між гетьманом Орликом і Військом Запорозьким»; «Договори і постанови ...»; «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорозького ...»; «Правовий уклад та конституції ...» тощо. Ці назви не торкаються сутнісної характеристики пам’ятки, «натомість запропонування таких маркерів, як «Бендерська конституція», «Конституція Пилипа Орлика», «Конституція України 1710 року», «Перша європейська конституція»..., поява яких була безпосередньо пов’язана з присутністю поняття «Constitutiones» в латинськомовній назві ..., з часом призвело до помітного зміщення акцентів ...»² щодо правової оцінки документа. Цікаво, що попри розбіжності у політико-правовій та історичній класифікації останнього, чимало авторів послуговуються означеними дефініціями як рівноцінними.

І латинськомовний, і староукраїнський варіанти пам’ятки вперше були опубліковані в «Чтениях в Императорском обществе истории и древности российских при Московском университете»: відповідно – у 1847 і в 1859 роках і у додатках до п’ятитомного твору М. Маркевича (1843 рік)³. Започаткував науковий аналіз її у 1841 році А. Скальковський⁴. І вже понад 170 років «Договори і постанови...» залишаються невід’ємною складовою дослідження діяльності перших українських емігрантів⁵.

«...Нині наукова «орликіана» налічує не одну сотню позицій ...», проте, – зауважує В. Смолій, – «... ми постаємо перед ситуацією, коли оновлення потребують не лише підходи до джерелознавчо-історіографічного опрацювання пам’ятки. Нагальним виявляється... переосмислення всієї культурно-політичної атмосфери, в якій ця пам’ятка створювалася»⁶.

У запропонованій розвідці ми, не претендуючи на наукову вичерпність, подамо стислий історіографічний зріз вивчення «Договорів і постанов...» фахівцями (істориками та правниками) протягом другої половини XIX – початку XXI століть. Задля цього виокремимо проблеми, котрі й досі

розв'язуються вченими варіативно: історико-правова сутність договору, джерела його створення, чинники прийняття, дієвість, історичне значення. У статті розглянемо історію осмислення першої з низки означених проблем.

Зауважимо, що оціночний спектр пам'ятки «... коливається у межах трактування її як пересічної політичної авантюри та виведення у ранг офіційного акта, положення якого мали виступати визначальним фактором формування подальшої державної доктрини України як на міжнародному, так і на внутрішньополітичному рівнях»⁷. Себто: «Договори і постанови...» – конституція (або ж, як мінімум, конституційний акт), чи пересічний, політично обумовлений документ минушого характеру?

М. Маркевич у п'ятитомній «Истории Малороссии» розглядав «Договори і постанови...» як документ, у якому «описаны права всех украинских старшин и урядников»⁸, що вони їх мали до виступу Б. Хмельницького. А. Скальковський, попри задекларовану назву своєї тритомної монографії, не обмежився історією Нової Січі, а й змалював історію Коша у першій чверті XVIII ст. У його баченні пам'ятка – угода П. Орлика із запорожцями⁹.

М. Костомаров проводив аналогію між «гетьманськими статтями» за доби Руїни і актом 1710 року: «... новоизбранный гетман заключил с избирателями своими договор, или статьи наподобие того, как всегда и прежде при выборе гетмана постановлялись статьи, или правила, на которых обязывался управлять новый гетман»¹⁰. Учений наголошував, що угода-статті укладалися, передусім, із «... запорожцами, потому что запорожцев при выборе Орлика в гетманы, вероятно, было более, чем украинских беглецов...»¹¹. А, відтак, «была при этом показана заботливость об удовлетворении старшинских претензий Запорожья...»¹². Все ж М. Костомаров визнавав, що «... эти статьи замечательны по своему содержанию, как выражение политических стремлений тогдашних старшин»¹³.

М. Драгоманов уважає, що «... в універсалах Мазепи після «изменъ», а ще більше товарища його Пилипа Орлика ... видно ... ясну республіканську думку ...»¹⁴.

Д. Яворницький зацентровував на запорозькому чинникові в обранні гетьмана та в розробці відповідних пунктів: у «... них запорожці детально й уповні виразно виклали всі ті вимоги, які ... вони висували частинами й у різний час усім гетьманам ... й усім царям... В них було викладено вповні весь ідеал політичних прагнень, які передові люди в Запорізького Війська бажали б втілити в Україні, а водночас і в Запоріжжі»¹⁵.

Якщо репрезентантам народницької школи вітчизняної історіографії (М. Костомаров, М. Драгоманов, Д. Яворницький) притаманна обережність у правничій характеристиці документа, то дослідники-державники схиляються до юридичної термінології.

Для М. Грушевського «Договори і постанови...» – «славна хартія 1710 року, що служила виразом ідей і змагань мазепинської старшини...»¹⁶, «... определявшая международное положение Украины и внутреннюю ее политику. Здесь ... видим вполне определенные начатки представитель-

ного правління ...»¹⁷. На переконання вченого, складені «... постанови про гетьманське правління... [містили] багато нового, такого, що могло б бути важливим кроком уперед у розвитку українського життя»¹⁸.

Н. Полонська-Василенко однозначно стверджувала, що « в день виборів Орлика схвалена була державна конституція [...], в якій гармонійно поєднано інтереси гетьманату, старшини, як провідної верстви України, та Запоріжжя, як її військової сили ...»¹⁹. В. Різниченко говорив про «... договір, на підставі котрого Україна мала керуватись в своєму внутрішньому житті і одходила під шведську протекцію»²⁰. На думку Д. Дорошенка угода 1710 року потенційно – «... конституція тої самостійної Української держави, за яку боровся Орлик і його однодумці»²¹.

Низку спеціальних досліджень присвятив І. Мазепі та мазепинцям Б. Крупницький. Договір П. Орлика зі старшиною та запорожцями він кваліфікує як «державну конституцію»; підкреслює, що «головним постулятом її була повна незалежність України від Польщі і Москви ... Важливими були пункти, які обмежували гетьманську владу та встановляли козацький парламент, типу поширеної Старшинської ради ...»²².

У «мазепіані» О. Оглоблина знайшлося місце для висвітлення подвижницької діяльності українських політемігрантів першої чверті XVIII ст. «Обираючи Орлика, – оповідав учений, – ... генеральна старшина й кошовий отаман Запоріжжя уклали з новим гетьманом «договір і постанову»... , відомі в історії під іменем Бендерської конституції 5 квітня 1710 року»²³. Дослідник скрупульозно (по пунктам) проаналізував вікопомну пам'ятку «... української державно-політичної думки XVII – XVIII століття ...»²⁴, висловив декілька засадничих положень стосовно сутності та духу документа. Передусім, останній був «... наслідком компромісу трьох основних політичних сил, що довгі десятиліття змагалися між собою на Батьківщині й тепер ... опинилися ... на еміграції: гетьманат, як зверхня влада Української держави; старшина, як її провідна верства; Запоріжжя, як її – на той час єдина – військова сила. Суперечливі інтереси цих чинників були гармонійно погоджені в державно-правовому акті, що мав бути конституцією України ...»²⁵. Учений наголошував, що у трактаті «... висловлена ідея споконвічної тягlosti української державності»²⁶. У юридичному сенсі «Конституція визначає незалежну державу Війська Запорозького й Народу Руського ... як стану виборну гетьманську монархію парламентарного типу»²⁷. «Бендерська конституція», як акт порозуміння та примирення, гарантувала «... державно-територіальні, військово-політичні та економічні права й інтереси Запоріжжя»²⁸. Все ж наріжна її ідея – забезпечення «... політичних інтересів великої старшини ... супроти гетьманського абсолютизму ...»²⁹. Відтак – гіркий присуд О. Оглоблина: «Українська конституція 1710 року була безперечно перемогою старшинської аристократії над гетьманським абсолютизмом, другою поразкою – тоді вже покійного – гетьмана Мазепи після Полтавської катастрофи ...»³⁰.

На особливу увагу й пошану заслуговує «орликіана» М. Василенка (творена в Радянській Україні, а не в діаспорі). 1929 року була опублікована його стаття «Конституція Филиппа Орлика». Як зауважує сучасний

дослідник В. Ульяновський, з'ява статті, з огляду на політико-ідеологічну ситуацію в країні, була своєрідним викликом: академік «... нагадував про демократичну українську «Конституцію» початку XVIII ст. і про одного із шельмованих тогочасною пропагандою історичних діячів – гетьмана-емігранта Пилипа Орлика [...]; фактично пропагував європейські цінності, які швидкими темпами ліквідовувалися в СРСР»³¹.

Звернімося ж безпосередньо до названої праці, котра «... стала зразковою щодо аналізу цього джерела»³². Передусім виокремимо авторську оцінку юридико-політичної сутності документа.

М. Василенко з'ясував проблематику угоди в контексті ідеології козацької старшини: «это своего рода украинская конституция³³, свидетельствующая о направлении мысли в украинской эмиграции того времени [...], идеи, положенные в основу договора Орлика, разделяли не только эмигранты, но и наиболее сознательная часть старшины, не примкнувшей к Мазепе ...»³⁴. Тобто, вчений заперечував ситуативність і спонтанність (із огляду на негарзди емігрантського життя) підготовки і прийняття «Договорів і постанов ...». Натомість наголошував, що «... договір являвся не временним, не личным только договором Орлика с войском запорожским и генеральной старшиной, а получал конституционный характер, регулировал взаимоотношения гетманской власти, генеральной старшины украинской и Запорожья»³⁵.

Як слушно зауважує В. Ульяновський, вельми суттєво, що вчений «... пішов шляхом аналізу самої внутрішньої системи «договору», а не тематичного вичленування проблем і їх розгляду ...»³⁶. В результаті висновки історика права – напрочуд глибокі, позаяк впливають не лише зі знання теоретичних трактатів, а й реалій життя початку XVIII ст.³⁷.

«... С юридической точки зрения, – підсумовував М. Василенко, – договір ... представляет собой акт несовершенный. Очевидно, юридическая мысль у генеральной старшины того времени не достаточно выкристаллизовалась, чтобы она могла вылиться в точные определенные положения. Это все же не уменьшает значения договора. И в его описательных формулировках довольно ясно просвечивают идеологические стремления старшины, стремившейся, как господствующий класс, играть руководящую роль в государственной жизни Украины ...»³⁸.

Якою ж бачили Україну творці договору? «Мы видим в нем Украину, – зазначав учений, – хотя находящуюся под протекторатом шведского короля, но во внутренних делах вполне самостоятельную. Запорожье, сохраняя своё устройство и внутреннее управление, связано с Украиной в политическом отношении ... Власть гетмана вполне ограничена»³⁹.

Дослідник сформулював дилему, котра й по сьогодні неоднозначно розв'язується вченими: сфера компетенції Гетьмана та Генеральної Ради. Відповідь М. Василенка – зважена й аргументована: «Была ли Генеральная Рада законодательным органом? Прямо об этом не говорится. Тогда еще не существовало теории о разделении властей. Она возникла позже. Гетману не возбранялось ... законодательствовать путем универсалов, но то, что к компетенции Рады были отнесены дела, касающиеся общего блага, пока-

зывает, что Генеральная Рада мыслилась, как орган законодательный, а не только как орган, контролирующий власть гетмана ... Строгое проведения принципа выборности ... также сильно ограничивало его власть ..., а исключение из его ведомства финансового управления, пересмотр права на владение именными должны были еще больше приближать гетмана до значения только высшего исполнительного органа»⁴⁰.

Згідно з М. Василенком, державний лад унезалеженої Гетьманщини міг би бути республіканським, позаяк «договор Орлика является результатом борьбы с гетманской властью ... старшины ... Республиканские идеи в нем получили активный характер и, при благоприятных политических обстоятельствах, могли бы оказать серьезное влияние на характер государственного устройства Украины в его дальнейшем развитии»⁴¹.

В СРСР українська минувшина висвітлювалась (або ж – замовчувалась) відповідно до ідеологічних постулатів доби. Відтак навіть у авторів, чій праці фактологічно піддажували офіційні «канони», зустрічаємо дуже обережні висловлювання щодо угоди 1710 року. Так, І. Крип'якевич згадував, що «при виборі Орлика складено умову між гетьманом та старшиною і запорожцями т. з. «Пакти і Конституція прав і вольностей Запорізького війська ...» Конституція ... має важливе значення, як показник того, в якому напрямі мали йти державні реформи»⁴². Отже, історик використовує дефініції «Пакти ...» і «Конституція» як рівноцінні.

Звернімося до візії історико-правової сутності документа сучасними науковцями.

Для О. Апанович «цей витвір української державної й політичної думки початку XVIII ст. – по суті перша у світі Конституція»⁴³. На думку вченої, «... Конституція визнавала непорушність трьох складових правового суспільства, а саме – єдність і взаємодію законодавчої (широкої генеральної ради), виконавчої (гетьманської, обмеженої законом у своїх діях) і судової влади, підзвітної і контрольованої, однак незалежної від гетьмана»⁴⁴.

В. Замлинський уважав «Договори і постанови ...» першою в Європі державною конституцією. Підкреслював, що «уперше в Європі було вироблено реальну модель вільної незалежної держави, заснованої на природному праві народу на свободу й самовизначення, модель, що базувалася на незаних досі демократичних засадах суспільного життя»⁴⁵. Л. Мельник писав про угоду 1710 року як Конституцію, «... що регламентувала державне життя Гетьманщини, протектором якої ставав король Швеції»⁴⁶.

О. Лукашевич і К. Манжул витлумачують документ як «договірні-законодавчий акт, деякі пункти якого мають конституційне значення»⁴⁷, закладають підвалини «феодалної козацької республіки».

Натомість М. Томенко переконаний, що « «Пакти й конституції» ... фактично є першою європейською конституцією в сучасному її розумінні»⁴⁸, котра «... заклала головні принципи республіканської форми правління»⁴⁹. Про Орликову Конституцію йдеться у праці С. Грабовського, С. Ставрян та Л. Шкляра⁵⁰.

В. Горобець, аналізуючи місце Коша в політичній системі козацької України (друга половина XVII – початок XVIII ст.), вказує на «... принципово новий статус Запорозжя в політичній структурі Української держави, який було закріплено нормами Бендерської конституції 1710 р.»⁵¹.

О. Прицак наголошував, що у світовому конституційному процесі «... ми можемо з гордістю стверджувати, що Україна вела ... перед. Наша Конституція була схвалена 5 квітня 1710 р.»⁵². Вчений уважав, що «Ст. VI-а визначала Державу Війська Запорозького та народу (мало-) руського як станова виборну гетьманську монархію парламентарного типу»⁵³.

А. Смолка категорично стверджує, що «сьогодні уже не викликає сумнівів, що документ, схвалений... 5 квітня 1710 року в Бендерах, дійсно відповідає характерним ознакам конституції держави»⁵⁴. Автор заперечує «формальне» сприйняття тексту Конституції і вважає, що «... традиційна козацько-республіканська форма правління в Україні тяготіла більше до президентського чи напівпрезидентського типу»⁵⁵.

П. Гончарук говорить про П. Орлика як про творця «... однієї з перших у Європі державних конституцій ...»; підкреслює, що «при реальних обставинах могла б бути Конституцією парламентсько-президентської республіки»⁵⁶.

Для П. Радька «Конституція Пилипа Орлика – визначна пам'ятка в історії становлення українського конституціоналізму та один із найперших у світі прийнятих до дії, документально підтверджених варіантів нормативного визначення порядку організації та здійснення державного владарювання взагалі і визначення України як станової гетьманської держави парламентського типу»⁵⁷. Л. Шендрик і О. Янович стверджують, що угода 1710 року є «... найвищим зразком державно-політичного права доби Гетьманщини, першою писаною Конституцією (в сучасному її розумінні) у Європі»⁵⁸.

Доволі стриманим в оцінці «Договорів і постанов ...» є Д. Журавльов. Учений вважає, що « «Пакти» Орлика є не зовсім конституцією в сучасному значенні цього слова ...»⁵⁹; підкреслює, що «навіть чи можна говорити тут про справжній розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову ...»⁶⁰; не варто й сприймати «... хай дуже вагомі, але не кардинальні зміни козацької воєнної демократії початком формування справжнього «представницького парламентського ладу»... – за тих умов мова могла йти хіба що про козацьку демократію з елементами інколи олігархії, іноді охлократії. Фактично ця угода засвідчила послаблення позицій гетьманської влади в порівнянні з добою Самойловича і Мазепи (який ніколи не прийняв би подібного документа) і посилення ролі старшин за екстремальних умов еміграції»⁶¹.

В. Ульяновський, аналізуючи «Договори і постанови ...» підкреслює, що в них «... стверджувалася ідея самостійної і незалежної України... Тут заперечувалася ідея самодержавної влади чи спадковості гетьманства [...]. Даний документ не є тимчасовою угодою, він стосується всіх наступних гетьманів і носить конституційний характер»⁶². Учений виокремлює ті засадничі положення, котрі засвідчували конституційність документа:

«Визначалися кордони України. Встановлювалася колегіальна форма управління та виборність усієї адміністрації. Визначалися права, вольності та обов'язки гетьмана, старшини, війська, станів, міст. Було визнане право збереження на Запоріжжі свого устрою і внутрішнього управління за умови політичного зв'язку зі всією Україною ... Головним законодавчим та контролюючим органом визнавалася Генеральна Рада, гетьману надавалася виконавча влада ...»⁶³. Водночас дослідник указує й на ті пункти, з'ява котрих зумовлювалася поточним моментом, а «... це надавало даній угоді проміжкового конституційного характеру, а, отже, вона могла б діяти лише на першому етапі відновлення української державності»⁶⁴.

Низка козакознавчих студій Т. Чухліба присвячена П. Орлику⁶⁵. Спочатку історик говорить про «... знамениту козацьку конституцію ...», що була укладена між П. Орликом і старшиною на зразок угод між новообраними польськими королями і шляхтою»⁶⁶. В подальшому, зважаючи на розвій оцінок (і термінологічних, і сутнісних), учений формулює власне визначення документа: «... то був перший писаний політико-правовий акт, який утверджував основні нормативні положення за якими мало існувати українське суспільство в межах тогочасної Української держави»⁶⁷. Все ж Т. Чухліб в основному оперує дефініцією «Перша Українська конституція»⁶⁸, а передбачуваний нею державний устрій визначає як «... станову виборну монархію парламентського типу на зразок Речі Посполитої. Виборна Рада поруч з виборним Гетьманом була водночас і законодавчим, і контрольним, і розпорядчим органом. У такий спосіб встановлювалася колегіальна й демократична форма правління Україною»⁶⁹. Автор наголошує, що, дотримуючись притаманної усім козацьким керманічам із часів Б. Хмельницького політики полівасалітетності, «... П. Орлик визнавав зверхність шведського короля і турецького султана, а у Конституції 1710 р. заклав положення про самостійне існування Козацької держави ...»⁷⁰.

В. Шевчук уважає «Договори і постанови ...» Конституцією, котра «... стала вищою точкою політичного мислення українців у XVIII столітті, бо ... проголошувала в Україні незалежну республіку ...»⁷¹. Б. Сушинський зазначає, що «... 5 квітня 1710 року, перед усім світом було проголошено першу в історії України Конституцію держави, причому держави козацької [...]. Україна трактувалася як гетьмансько-парламентська республіка»⁷².

Н. Яковенко, стримано поцінуючи конституційні потенції «Договорів і постанов ...», називає «публіцистичним ентузіазмом» і «патріотичним перебільшенням» трактування їх як «Першої Конституції Української держави» в новітньому розумінні. Вчена переконана, що «... «Конституція» Орлика мислилася її автором як традиційні для Речі Посполитої *Racsa conventa* [договірні пункти], тобто угода між володарем (там – королем, тут – гетьманом) і політичним народом (там – шляхтою, тут – козацтвом)»⁷³. «Нечуваний демократизм Орликового маніфесту» авторка пояснює тим, що «... Орлик (втім, як і Мазепа, Богдан Хмельницький, Виговський, Дорошенко, Тетеря, Самойлович та ін.) були людьми немосковського світу, вихованими в ідеалах принципово іншої політичної моделі. І в цьому їхньому світі *racsa conventa* між володарем і політичним народом були яви-

щем звичним ...»⁷⁴.

Особливе місце в історіографії мазепинства посідає монографія канадського вченого українського походження О. Субтельного⁷⁵. Автор розглядає український сепаратизм початку XVIII ст. як соціальний феномен – кризь призму становлення старшинської верстви (аналога аристократичних еліт у Європі). Вказуючи на специфіку обрання П. Орлика гетьманом (за кордоном, укладення угоди між володарем булави та його виборцями), вчений зауважує: «Часто в українській історіографії цей документ [«Договори і постанови ...»] захоплено, хоча й не зовсім точно, називали «Бендерською конституцією»»⁷⁶. Натомість О. Субтельний убачає в акті український аналог «... *pacca conventa*». Дослідник подає аналіз 16 пунктів, чітко розбиваючи їх на чотири логічні категорії: питання, що стосуються 1) України загалом (статті 1-3); 2) запорожців (5-6); 3) гетьманської влади (6-10); 4) соціально-економічних зловживань у Гетьманщині (11-16)⁷⁷. Статті, – продовжує дослідник, – різні за обсягом і значенням, «... стосувалися переважно практичної політики, а не принципів. Проте за цими умовами стояли політичні погляди та інтереси не лише мазепинських емігрантів, а й багатьох їхніх однодумців, що залишилися в Україні»⁷⁸.

Упорядник ювілейного видання пам'ятки О. Алфьоров вважає, що «... сам термін «конституція» щодо назви «Договорів і постанов» необхідно сприймати лише як похідний від назви латинського варіанта документа ... і такий, що далей не визначає його змісту як «конституції» у модерному політико-правовому розумінні»⁷⁹. Аргументація автора – така: «Саме по собі обмеження самодержавної влади монарха органом влади квазі парламентського типу (Генеральною радою) та прообраз відокремлення судової влади від впливу гетьмана не були винайдені українцями XVIII ст., а тим паче не означають установчий характер документа. За своїм змістовим наповненням «Договори і постанови» радше є своєрідним аналогом «*Рacca conventa*» [...]. Виникнення ж поняття конституції в його модерному розумінні з'явиться в Європі ... з настанням епохи Просвітництва й остаточним зломом політичних бар'єрів між суспільними верствами ...»⁸⁰.

Історіографічний зріз першої проблеми нашої розвідки завершимо стислим викладом засадничих положень «орликіани» О. Кресіна⁸¹. Вказуючи на розмаїття термінологічних оцінок⁸², автор дуже обережно говорить про так звану Бендерську конституцію, «... яку вважають першою українською Конституцією»⁸³. Натомість упроваджує інший термін – «... конституційний акт, що мав регламентувати принципи формування та функціонування влади, територіальний устрій тощо у Війську Запорозькому ...»⁸⁴. «Хоча документ, – роз'яснює свій підхід О. Кресін, – не є систематичним викладом конституційної системи Війська Запорозького, а подає правові нововведення, нові тлумачення усталених норм та програму дій гетьмана та інших органів влади на майбутнє, широта та значення цих елементів настільки великі, що загалом охоплює, хоч і не систематично, головні сфери конституційного права»⁸⁵.

Про які ж «нововведення» йдеться? Передусім, учений аналізує катего-

рії, котрими оперують укладачі «Пактів ...» [термін за О. Кресіним] – «панство» (державна з монархом на чолі) та «народ» (населення певної території під владою монарха) – в українському контексті; два типи статусу території під зверхністю сюзерена (перший – завойована земля, другий – договір між народом та протектором тощо) ⁸⁶. Наголошує, що ««Пакти ...» не називають випадків існування «панств ...» без монарха [...]». Водночас ... присутній у документі категоріально, монарх фактично виведений з політичної системи Війська Запорозького, залишається лише гарантом її незмінності, але не чинником її регулювання»⁸⁷.

Відтак, – продовжує дослідник, – «...«Пакти...» повною мірою відобразили договірну теорію походження держави, характерну для української політичної та правової думки попереднього періоду [...] Творці документу переносять ... [її] на внутрішній устрій «вільного народу»»⁸⁸.

Учений акцентує на тому, що «... договір укладається не між монархом і станами (станом), а всередині правлячого стану, до того ж з проголошенням ... міжстанового характеру документа. [...] є підстави говорити про значний крок ... на шляху від середньовічного персоналізованого (додаток до особи суверена) до новочасного інституціоналізованого поняття про державу»⁸⁹.

О. Кресін скрупульозно, постатейно, в проблемному розрізі аналізує документ і приходиться до вповні аргументованого й розлогого висновку про те, що «... «Пакти і конституції ...» 1710 року стали першим українським внутрішнім конституційним проектом. Вони встановили у Війську Запорозькому форму правління, яку можна визначити як парламентсько-президентську республіку. Вперше в українській історії було створено правові основи представницького правління та парламентаризму. «Пакти ...» розподілили владні повноваження, що до цього часу належали царю, між органами влади Війська Запорозького та створили правові передумови для подолання розірваності українського політичного та правового процесів. Так само вони вперше відрегулювали проблеми державного устрою Війська Запорозького, створивши умови для інтеграції до нього Запорозької Січі»⁹⁰.

Отже, проведений історіографічний зріз засвідчив наявність кількох оцінних інвектив у прочитанні «Договорів і постанов ...». Для переважної більшості дослідників документ це – Конституція Української держави (О. Апанович, М. Василенко, П. Гончарук, В. Горобець, С. Грабовський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, Л. Мельник, О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, О. Прицак, П. Радько, В. Різниченко, В. Смолій, А. Смолка, С. Ставряні, Б. Сушинський, М. Томенко, М. Трофимук, Т. Чухліб, В. Шевчук, Л. Шендрик, Л. Шкляр, О. Янович).

Як перший український внутрішній конституційний проект сприймає його О. Кресін. Про конституційність документа говорить В. Ульяновський, а О. Лукашевич і К. Манжол убачають в угоді законодавчий акт, деякі пункти якого мають конституційне значення.

М. Грушевський образно характеризував договір як «славу хартію 1710 року», А. Скальковський – як угоду Орлика із запорожцями.

Близьким до останньої оцінки був Д. Яворницький, який бачив утілення в ній політичних ідеалів Запорозжя. М. Костомаров уподібнював договір «гетьманським статтям» за доби Руїни.

О. Алфьоров, Д. Журавльов, О. Субтельний і Н. Яковенко витлумачують акт як український аналог річесполитських «*Pacta conventa*».

Варіативно залишається візія державного ладу згідно з «Договорами і постановами ...». Для більшості учених він – республіканський, на глибоких демократичних засадах (О. Апанович, М. Василенко, П. Гончарук, В. Горобець, С. Грабовський, М. Грушевський, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, О. Кресін, Б. Крупницький, Л. Мельник, Н. Полонська-Василенко, П. Радько, В.Смолій, А. Смолка, Б. Сушинський, М. Томенко, М. Трофимук, В. Ульяновський, В. Шевчук, Л. Шендрик, О. Янович).

На думку О. Оглоблина, О. Прицака та Т. Чухліба відповідно до «Договорів і постанов ...» могла би ствердитися станова виборна гетьманська монархія парламентського типу.

Отож, має рацію В. Ульяновський говорячи, що «проблема з ідентифікацією документа залишається. Її без особливого успіху намагаються розв'язати понині»⁹¹.

1. *Договори і постанови.* // Упорядник О. Алфьоров. – Наукове видання. – К.: Темпора, 2010. – С. 19. 2. *«Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення)* / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів: Світ, 2011. – С. 7. 3. *Маркевич Н.* История Малороссии: В 5-ти томах / Маркевич Н. – М., 1843. – Т. 4. – С.325-338. 4. *Скальковский А.* История Новой Січі або останнього Коша Запорозького / А. Скальковский. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с. 5. *Антонович В.* Последние времена козачества на правой стороне Днепра / В. Антонович // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Антонович. – К.: Либідь, 1995 – С. 252-371; *Апанович О.* Гетьман України – емігрант Пилип Орлик / О. Апанович // Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі / О. Апанович. – К.: Либідь, 1995. – С. 209-253; *Бадяк В.* Державно-правові погляди Пилипа Орлика і європейські політичні теорії 17-18 ст. / В. Бадяк, М. Рогович // Державність. – 1994. – № 1-2. – С. 12-13; *Борщак І.* Мазепа. Орлик. Войнаровский. Історичні есе / Борщак І. – Львів: Червона калина, 1991. – 256 с; *Василенко Н.П.* Конституция Филиппа Орлика / Н. П. Василенко // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М.С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів: Світ, 2011. – С. 369-387 (факсимільне відтворення публікації 1929 року); *Возняк М.* Бендерська комісія по смерті Мазепи / М. Возняк // Мазепа: збірник: У 2-х т. – Т. 1. – Варшава, 1938. – С. 107-132; *Гончарук П.* Провісник української конституційної державності / П. Гончарук // Київська старовина. – 2007. – №6. – С. 11-29; *Горобець В.* Запорозький Кіш в політичній структурі України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / В. Горобець // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К. – Запоріжжя, 1997 – С. 33-43; *Грушевський М. С.* Виговський і Мазепа / М.С. Грушевський // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін..; Голов. ред. П. Сохань. – Львів :Світ, 2005. – Т. 2 : Серія «Суспільно-політичні твори(1907-1914)». – С. 386-396; *Грушевський М.* Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / Грушевський М. / укладачі Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2006. – 736 с; *Грушевський М. С.* Очерк истории украинского народа / Грушевский М.С. – К.: Лыбидь, 1990. – 400 с.; *Грушевський М.* Шведсько-український союз 1708 р. / М. Грушевський // Великий украї-

нець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упоряд. А. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 42-56; *Єнсен А. Мазепа: Історичні картини* / Єнсен А. – К.: Український письменник, 1992. – 205 с.; *Замлинський В. Пилип Орлик* / В. Замлинський // Історія України в особах: IX – XVIII ст. / В. Замлинський (кер. автор. колект.), І. Войцехівська, В. Галаган та ін. – К.: Україна, 1993. – С. 345-354; *Журавльов Д.В. «Бути чи не бути», або Пригоди українського Дон-Кіхота* (П. Орлик) / Д. В. Журавльов // Журавльов Д. В. Усі гетьмани України / Д. В. Журавльов. – К.: Гетьман, 2012. – С. 445-464; *Костомаров Н. Мазепа* / Костомаров Н. – М.: Республіка, 1992. – 385 с.; *Костомаров Н. Мазепинці* / Н. Костомаров // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 148-159; *Кресін О.* «Мазепинці»: державність і суверенність / О. Кресін // Гетьман. Шляхи: Науково-популярне видання / Упорядн. Ольга Ковалевська; автор. колектив О. Кресін, С. Павленко, О. Сокирко, В. Станіславський. – К.: Темпора, 2009. – С. 229-247; *Кресін О. В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: монографія / Кресін О.В. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2001. – 468 с.; *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик / Б. Крупницький // Історичні постаті України: Історичні нариси: 3б. / Упоряд. та автор вступної статті О. В. Болдирев. – Одеса: Маяк, 1993. – С. 337-383; *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик (1672-1742): його життя і доля / Крупницький Б. – К.: Дніпро, 1991. – 80 с.; *Лукашевич О.* «Конституція» Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст. / О. Лукашевич, К. Манжул. – Х.: Основа, 1996. – 35 с.; *Маркевич Н.* История Малороссии: В 5-ти томах / Маркевич Н. – М., 1843. – Т. 4. – С.325-338; *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII ст. / Мельник Л. – К.: ІЗМН, 1997. – 232 с.; *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / Оглоблин О. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: Записки наукового товариства імені Т. Шевченка, 1960. – Т. 170. – 410 с.; *Павленко С. О.* Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники / Павленко С.О. – К.: Вид. дім. «КМ Академія», 2004. – 602 с.; *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття / О. Пріцак // Український археографічний щорічник. – Вип. 1 (4). – К., 1992. – С. 307-320; *Радько П. Г.* Національні традиції державотворення в контексті Конституції Пилипа Орлика [текст]: монографія / Радько П.Г.; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс»», 2010. – 348 с.; *Різнченко В.* Пилип Орлик. (Гетьман-емігрант). Його життє і діяльність. (З нагоди 175 роковин з часу його смерті.) / Різнченко В. – К.: МП «Інформ ОТсервіс», 1991 (репринтне відтворення 1918 року). – 48 с.; *Скальковський А.* Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / Скальковський А. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – 678 с.; *Смолій В.* Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К.: 1997. – 368 с.; *Смолка А.О.* Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. 2-е доповнене видання / Смолка А.О. – К.: Українське видавництво, 2007. – 224 с.; *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Субтельний О. – К.: Либідь, 1994. – 240 с.; *Сушинський Б. І.* Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX ст. Історичні есе у 2-х томах. – Том II. (Друге доповнене видання) / Сушинський Б.І. – Одеса: «ЯВФ», 2006. – 584 с.; *Томенко М. В.* Історія Української Конституції: навч. посібник / Томенко М.В. – К.: Освіта, 2009. – 464 с.; *Трофимук М.* Конституція Української Гетьманської держави / Трофимук М. – К.: Право, 1997. – 160 с.; *Ульяновський В.* Орликіана академіка Миколи Василенка / В. Ульяновський // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів: Світ, 2011. – С. 388-403; *Ульяновський В.* Пилип Орлик / В. Ульяновський // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети (Авт. Передмови В. А. Смолій. – К.: Варта, 1994. – С. 419-499; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Т. Чухліб. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 518 с.; *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відно-

синах 1648-1714 рр. / Т. Чухліб. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 518 с.; *Чухліб Т.* Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. / Чухліб Т. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 616 с.; *Чухліб Т. В.* Останній володар булуви на Правобережній Україні (Пилип Орлик. 1710-1713) / Т. В. Чухліб // Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713) / Т. В. Чухліб. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – С. 245-260; *Чухліб Т.* Пилип Орлик / Чухліб Т. – К.: Видавель: ПП Наталія Брехуненко, 2008. – 64 с.; *Шевчук В.* Козацька держава / Шевчук В. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.; *Шендрик Л. К. П.* Орлик / Л.К. Шендрик, О.В. Янович. – Полтава: «Форміка», 2005. – 140 с., 20 іл.; *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Яковенко Н. – К.: Генеца, 1997. – 312 с.; *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: у 3-х томах / Д. І. Яворницький / пер. з рос., покажчики І. І. Сварника; упоряд., іл. О. М. Апанович. – Львів: Світ, 1992. – Т. 3. – 456 с. та ін. **6.** *Вишаткове* значення для подальшого археографічного опрацювання пам'ятки мають останні унікальні видання: Договори і постанови / упор. О. Альфоров. – Наукове видання. – К.: Темпора, 2010. – 156 с., іл. – містить архівні фотокопії текстів, як латиномовного, так і українського варіантів (с. 18-109), їх розчитку та переклад. Сюди увійшли також ратифікаційний акт Карла XII та лист шведського монарха до кошового Кам'яньської Січі Я. Богуща. У додатку – факсимільне зображення опублікованих у XIX ст. латиномовного (с. 112-131) та російськомовного (с. 132-149) варіантів документів. Родзинкою є публікація знайденої вітчизняними науковцями у фонді «Справи про Україну» Російського державного архіву давніх актів копії «Договору і постанов...» (40 сторінок староукраїнською мовою); «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М.С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів: Світ, 2011. – 440 с.: факсиміле. – надцінне видання, в якому відтворено тексти оригіналу (українськомовний оригінал пам'ятки, віднайденій в листопаді 2008 р. співробітниками ЦДІА України, м. Київ, О. Вовк і Г. Путовою), староукраїнською мовою та відомих на сьогодні списків «Пактів і Конституцій...», наведено їх переклад українською, англійською, німецькою, російською та французькою мовами; публікація пам'ятки супроводжується археографічною передмовою, лінгвістичним аналізом, науковим коментарем; відтворено спеціальне дослідження академіка М. Василенко. **7.** «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів: Світ, 2011. – С. 10. **8.** *Маркевич Н.* История Малороссии: В 5-ти томах / Н. Маркевич. – М., 1843. – Т. 4. – С.526. **9.** *Скальковский А.* История Новой Січі або останнього Коша Запорозького / А. Скальковский. – Дніпропетровськ: Січ, 1994. – С. 230. **10.** *Костомаров Н.* Мазепинцы / Н. Костомаров // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 150-151. **11.** Там само. – С. 151. **12.** Там само. – С. 152. **13.** Там само. – С. 151. **14.** *Драгоманов М. П.* Шевченко, українофіли й соціалізм / М.П. Драгоманов // Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / М. П. Драгоманов: упоряд. та авт. іст.-біограф. нарису Р.С. Міщук: приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С. 419. **15.** *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: у 3-х т. / Д. І. Яворницький / пер. з рос., покажчики І. І. Сварника; упоряд., іл. О. М. Апанович. – Львів: Світ, 1992. – Т. 3. – С. 300. **16.** *Грушевський М.* Шведсько-український союз 1708 р. / М. Грушевський // Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд. А. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 50. **17.** *Грушевський М. С.* Очерк истории украинского народа / М. С. Грушевский. – К.: Либідь, 1990. – С. 249. **18.** *Грушевський М.* Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / Грушевський М. / укладачі Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2006. – С. 384. **19.** *Полонська-Василенко Н.* Історія України: у 2 т. – Т. 2. – Від середини XVII століття до 1923 року / Полонська-Василенко Н. – К.: Либідь, 1992. – С. 78. **20.** *Різниченко В.* Пилип Орлик. (Гетьман-емігрант). Його життя і діяльність. (З нагоди 175 роковин з часу його смерті.) / Різниченко В. – К.: МГП «Інформ

Отсервіс», 1991 (репринтне відтворення 1918 року). – С. 9. **21.** *Дорошенко Д. І.* Нарис історії України / Дорошенко Д. І. / Передмова І. О. Денисюка. – Львів: Світ, 1991. – С. 385. **22.** *Крупницький Б.* Гетьман Пилип Орлик / Б. Крупницький // Історичні постаті України: Історичні нариси: Зб. / Упоряд. та автор вступної статті О. В. Болдирев. – Одеса: Маяк, 1993. – С. 345. **23.** *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк – Париж – Торонто: Записки наукового товариства імені Т. Шевченка, 1960. – Т. 170. – С. 380. **24.** Там само. – С. 381. **26.** Там само. **27.** Там само. – С. 382. **28.** Там само. – С. 383. **29.** Там само. – С. 383. **30.** Там само. – С. 387. **31.** *Ульяновський В.* Пилип Орлик / В. Ульяновський // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети (Авт. Передмови В. А. Смолій. – К.: Варта, 1994. – С. 403. **32.** *Кресін О. В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: Монографія / О. В. Кресін. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 19. **33.** *Ульяновський В.* Орликіана академіка Миколи Василенка / В. Ульяновський // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів: Світ, 2011. – С. 402. **34.** *Василенко Н. П.* Конституція Филиппа Орлика / Н. П. Василенко // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. Ред.. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів: Світ, 2011. – С. 371. **35.** Там само. – С. 379. **36.** *Ульяновський В.* Орликіана академіка Миколи Василенка / В. Ульяновський // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів: Світ, 2011. – С. 397. **37.** Там само. – С. 398. **38.** *Василенко Н. П.* Конституція Филиппа Орлика / Н. П. Василенко // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. Ред.. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів: Світ, 2011. – С. 377. **39.** Там само. – С. 383. **40.** Там само. **41.** Там само. – С. 387. **42.** *Круп'якевич І.* Історія України / І. Крип'якевич / Відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. – Львів: Світ, 1990. – С. 218-219. **43.** *Апанович О.* Гетьман України – емігрант Пилип Орлик / О. Апанович // Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі / О. Апанович. – К.: Либідь, 1995. – С. 216. **44.** Там само. – С. 218. **45.** *Замлинський В.* Пилип Орлик / В. Замлинський // Історія України в особах: IX – XVIII ст. / В. Замлинський (кер. автор. колект.), І. Войцехівська, В. Галаган та ін. – К.: Україна, 1993. – С. 347. **46.** *Мельник Л.* Гетьманщина першої чверті XVIII ст. / Л. Мельник. – К.: ІЗМН, 1997. – С. 15. **47.** *Лукашевич О., Манжук К.* «Конституція» Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст. / О. Лукашевич, К. Манжук. – Харків: Основа, 1996. – С. 21. **48.** *Томенко М. В.* Історія Української Конституції [Текст]: Навч. посібник / М. В. Томенко. – К.: Освіта, 2009. – С. 12. **49.** Там само. – С. 13. **50.** *Грабовський С.* Нариси з історії українського державотворення / С. Грабовський, С. Ставряні, Л. Шкляр. – К.: Генеза, 1995. – С. 249. **51.** *Горобець В.* Запорозький Кіш в політичній структурі України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) / В. Горобець // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – К.: Запоріжжя, 1997 – С. 41-42. **52.** *Періа* Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік / [Пер. з латин. та примітки М. С. Трофимука; Передмова та загальна наукова редакція О. Прицака; Післяслово О. П. Трофимук та М. С. Трофимука. – К.: Веселка, 1994. – С. 5. **53.** Там само. – С. 7. **54.** *Смолка А. О.* Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. 2-е доповнене видання / А. О. Смолка. – К.: Українське видавництво, 2007. – С. 174. **55.** Там само. – С. 182. **56.** *Гончарук П.* Провісник української конституційної державності / П. Гончарук // Київська старовина. – 2007. – №6. – С. 17. **57.** *Радько П. Г.* Національні традиції державотворення в контексті Конституції Пилипа Орлика: монографія / П. Г. Радько; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс»», 2010. – С. 111. **58.** *Шендрик Л. К.* П. Орлик / Л. К. Шендрик, О. В. Янович. – Полтава: «Форміка», 2005. – С. 85. **59.** *Журавльов Д. В.* «Бути чи не бути», або Пригоди україн-

ського Дон-Кіхота (П. Орлик) / Журавльов Д.В. // Журавльов Д. В. Усі гетьмани України / Д.В. Журавльов. – К.: Гетьман, 2012. – С. 453. **60.** Там само. – С. 454. **61.** Там само. – С. 454. **62.** *Ульяновський В.* Пилип Орлик / В. Ульяновський // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети (авт. передмови В. А. Смолій. – К.: Варта, 1994. – С. 437. **63.** Там само. – С. 439. **64.** Там само. **65.** *Чухліб Т.* Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648-1714 рр. / Т. Чухліб. – К.: Інститут історії України НАН України, 2003. – 518 с.; *Чухліб Т.* Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. / Т. Чухліб. – 3-тє вид., випр. і доповн. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 616 с.; *Чухліб Т. В.* Останній володар булави на Правобережній Україні (Пилип Орлик. 1710-1713) / Т. В. Чухліб // Чухліб Т.В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713) / Т.В. Чухліб. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – С. 245-260; *Чухліб Т.* Пилип Орлик / Т. Чухліб. – К.: Видавець: ПП Наталія Брехуненко, 2008. – 64 с. **66.** *Чухліб Т. В.* Останній володар булави на Правобережній Україні (Пилип Орлик. 1710-1713) / Т. В. Чухліб // Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663-1713) / Т. В. Чухліб. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – С. 247. **67.** *Чухліб Т.* Пилип Орлик / Чухліб Т. – К.: Видавець: ПП Наталія Брехуненко, 2008. – С. 22. **68.** Там само. – С. 27-28. **69.** Там само. – С. 27. **70.** *Чухліб Т.* Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. / Чухліб Т. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – С. 537. **71.** *Шевчук В.* Козацька держава / Шевчук В. – К.: Абрис, 1995. – С. 197. **72.** *Сушинський Б. І.* Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX ст. Історичні есе у 2-х т. – Т. II. (Друге доповнене видання) / Б.І. Сушинський. – Одеса: «ЯВФ», 2006. – С. 254. **73.** *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Яковенко Н. – К.: Генеза, 1997. – С. 237. **74.** Там само. **75.** *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / Субтельний О. – К.: Либідь, 1994. – 240 с. **76.** Там само. – С. 61; водночас у спілній із А. Жуковський праці (Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний / ред. Я. Грицак, О. Романів. – Львів: Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, 1992. – С. 31-32) О. Субтельний говорить (без роз'яснень) про конституцію Української держави. **77.** *Субтельний О.* Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. – К.: Либідь, 1994. – С. 61-65. **78.** Там само. – С. 61. **79.** *Договори і постанови.* / упорядник О. Алфьоров. – К.: Темпора, 2010. – С. 5. **80.** Там само. **81.** *У вченого* – фундаментальне дослідження з проблематики політико-правової спадщини української еміграції першої половини XVIII ст. (монографії, десятькі статей). **82.** *Кресін О. В.* Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття: монографія / Кресін О.В. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – С. 205-207. **83.** *Кресін О.* «Мазепинці»: державність і суверенність / О. Кресін // Гетьман. Шляхи: Науково-популярне видання / Упорядн. Ольга Ковалевська; автор. колектив О. Кресін, С. Павленко, О. Сокирко, В. Станіславський. – К.: Темпора, 2009. – С. 233. **84.** *Кресін О. В.* Цит. праця. – С.205-206. **85.** Там само. – С. 207. **86.** Там само. – С. 208-209. **87.** Там само. – С. 210. **88.** Там само. **89.** Там само. – 210-211. **90.** Там само. – С. 219. **91.** *Ульяновський В.* Орликіана академіка Миколи Василенка / В. Ульяновський // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В.А. Смолій; упорядники М.С. Трофимук, Т.В. Чухліб. – Львів: Світ, 2011. – С. 399.